

FESTETT OKLEVELEK ÉS KÓDEXEK A KÉSŐ KÖZÉPKORI MAGYARORSZÁGON
A MŰVÉSZETTÖRTÉNE SZ DILEMMÁI

Az esztergomi Prímási Levéltárban (az *Archivum Ecclesiasticum Vetus*ban) maradt fenn egy díszes formában, füzet alakban kiállított oklevél.¹ Nagyméretű pergamenfüzet, amelynek erősebb pergamenből készült eredeti borítója is fennmaradt, nemkülönben réztekben lévő, fakult vörös selyemzsinóron függő pecsétje.² A pesti Szűz Mária-konfraternitás statútumainak megerősítését Nagyrévi Pál gallipoli címzetes püspök és váci kanonok, a Szűz Máriaplébániatemplom örökös commendátora és mások kérésére adta ki Tommaso de Vio kardinális, pápai legátus.³ Az irat nagy mérete, gondos írása, díszítettsége egyaránt arról vall, hogy reprezentatív műnek szánták. A címlap bal oldalán virágos inda kíséri a szöveget: a hullámzó indából szabdalt szélű levelek hasadnak le, végük rákacsol az inda ívére, s az indavégeken rozetták és más, virágszerű képződmények ringatóznak. Furcsák, kortalanok, és semmiképp sem túl kvalitásosak. Színeik nincsenek, az inda egésze monokróm, vagyis csupán a fekete tinta különböző hígítású árnyalatait használta fel alkotója. Az oklevél első sorában szereplő „Thomas” nevet uncialis típusú betűkkel írták, amelynek formája – mondhatni stílusa – jól illik a régies széldíszhez (1. kép).

Az oklevél kiadója Tommaso de Vio bíboros, pápai legátus volt, aki 1523–1524-ben Magyarországon tartózkodott, Giovanni Antonio Burgio apostoli nuncius társaságában.⁴ A legátus oklevele 1524. április 24-én kelt Budán. Az ő nevén kívül még másik négy személy szerepel az oklevélen – amelyet a bíboros egyébként nem írt alá –, azok, akik az oklevelet elkészítették. Titkára és ügyhallgatója, Giambattista Flavio; az oklevelek kiállításáért fizetendő taxák és pecsétek ügyintézője, Bernardo Comunelli; írnokai, N. Faber és Jean Dissoncourt,

aki az egész oklevelet leírta.⁵ Utóbbiról korábban is van adatunk Magyarországon: már 1515. november 6-án leírt egy oklevelet Budán, amelyet Bakócz Tamás pápai legátusként adott ki.⁶ Rajtuk kívül Tommaso de Vio legátus kíséretéhez tartozott Pietro Antonio Berri, aki később a magyar király római követének titkára lett. Úgy látszik, hogy a legátus jókora kísérettel érkezett Magyarországra. Hozta magával az egész hivatalát. Nem ezt az egyetlen oklevelet állította ki, és fennmaradt több is közülük.⁷ Ennyire díszes persze nincs közöttük még egy, de a titulus mindegyiken hasonlóképp archaizáló. A legátusságban közvetlen utódja, Lorenzo Campeggio bíboros⁸ magyarországi oklevelei titulusának is ugyanez az írásmódja.⁹

Volt egy másik Thomas bíboros is, aki legátusként érkezett Magyarországra, valamivel korábban, 1514-ben. Bakócz Tamásról van szó.¹⁰ Ő is adott ki legátusként okleveleket. Fennmaradt például 1514-ből és 1515-ből is; az egyik Esztergomban,¹¹ a másik Budán kelt.¹² A stílus ugyanaz (egyébként a második esetben az írnok is, Jean Dissoncourt), pontosabban az érsek nevét ugyanazzal a betűtípussal írták, és a kísérő késő gótikus indák is azonosak. Nem egyedi eset ez a régiesség. A legátusok oklevelei nagyjából mind hasonlóképp néznek ki. Ilyen például Petrus Isvalies (1503–1511 között veszprémi püspök¹³) bíboros legátusként jóval korábban kiadott oklevele is (Buda, 1503. március 8.).¹⁴

Nyilvánvaló, hogy a stílus, vagyis az oklevél dekorációjának stílusa magához az oklevélhez, annak típusához tartozik. Ugyanolyan formula, csak képi formula, mint maga a szöveg. Nem érintette meg a korstílus vagy a divat; hasonlít a jelenség a pápai Curia későbbi gyakorlatára, amelynek megfelelően még a 19. században is kiadtak archaizáló díszítésű

2. Búcsúlevél a pannonhalmi monostor temploma számára. Róma, 1507. július 16.
(Pannonhalma, Bencés Főapátsági Levéltár, Caps LIV. F. f. [No. curr. 1258.])

(és írású) okleveleket (*Littera Sancti Petri*).¹⁵ A magyar művészettörténet-írás ezekkel az oklevelekkel nem tudott mit kezdeni, igazából fel sem fedezte őket. Pedig feltárásuk, legalábbis Bakócz esetében – aki az első centrális alaprajzú reneszánsz kápolnát építtette az Alpokon túl, és egyébként is komoly mecénása a kornak¹⁶ – egyáltalán nem volna érdektelen.

A pápai kúria által Rómában kiadott búcsúengedélyek, kérvények, átiratok viszont bebozsítottatást nyertek a hazai művészet történetébe. Radocsay Dénes, aki félévszázaddal ezelőtt a címeres nemesleveleket feldolgozta a Zsigmond-kortól a 16. század első harmadáig,¹⁷ ezekkel is foglalkozott, méghozzá – nehezen összegyűjthető – nemzetközi áttekintéssel: ezek a díszes oklevelek ugyanis rendeltetési helyükre kerültek, vagyis szétszóródtak egész Európában.¹⁸ Esetleges stílusközvetítő hatásukra, de még inkább reprezentatív szerepükre tekintettel jelenhettek meg a művészettörténet-írásban. Így épültek be Balogh Jolán egyik főművébe, az *Erdélyi renaissance* első kötetébe is 1943-ban.¹⁹ Nemcsak erdélyi kérvényezők hoztak haza magukkal ilyeneket, hanem az ország minden tájára jutott belőlük. Kapott a pozsonyi dóm Szűz Mária-konfraternitása (1475),²⁰ a pozsonyi Szent

Lőrinc-templom Szentháromság-oltára (1493),²¹ a szepesi káptalan (1506),²² a soproni ferences templom (1488)²³ vagy a pannonhalmi monostor (1507) (2. kép).²⁴ Kaphattak magánszemélyek is. A legutóbbi időkben a nagy korszak-kiállításokon rendre szerepeltek: például a Dunántúl középkori emlékeit bemutató *Pannonia Regián* (1994), vagy a pozsonyi Szlovák Nemzeti Galéria nagyszabású reneszánsz művészeti kiállításán is (2009). Azt hiszem, csakugyan számolnunk kell velük, mert a kérelmezők igényeit és anyagi lehetőségeit egyaránt jól tükrözik. Itt van például Nagylucei Orbán egri püspök, Mátyás királynak mindvégig bizalmi embere, kincstartója. A korszak egyik igen jelentős könyvgyűjtője volt, maradtak fenn indafonatos firenzei kéziratai (például Ficino Platón *Lakomájához* írott kommentárjai), címerével ékesített ősnymtatványok, és egy régi, gazdagon illuminált darabot is őrzött, a Sobiesky-hóráskönyvet (ma Windsorban). Psalteriumát a Corvina számára is dolgozó Cassianus-mester illuminálta.²⁵ 1480-ban keltezett címeres nemeslevele azonban nem igazán vált ki a kor többi armálisa közül.²⁶ A kúriához 1487-ben benyújtott kérvényeinek sincs semmilyen különlegessége, leszámítva, hogy pazarul díszítettek.²⁷ Nem sajnálták róluk az aranyat. Itt is egy oklevéltípusról

van szó, amelybe szinte csak bele kellett írni a hiányzó adatokat.

A középkori oklevelek közül a legnagyobb karriert a címeres nemeslevelek futották be a magyar művészettörténetben. Magukat az armálisokat a történettudomány, illetve segédtudománya, a heraldika kezdte el egyenként felfedezni, közzétenni a 19. század második felében. A *Turul* tele van ilyen közleményekkel. A művészettörténet-írás egyébként is késésben volt a társtudományokhoz képest, és a magyarországi – akkor még *magyar* – miniatúrafestészet története is viszonylag későn körvonalazódott. Azt hiszem, ebben a kérdésben is Hoffmann Edithé volt az elsőbbség. A nem datált, illuminált kéziratok keletkezési idejét lehetett ezekkel a pontosan dátumozott iratokkal megközelíteni. Egyben lokalizálni is. Így például Kálmáncsehi Domonkos székesfehérvári prépost híres Breviáriumáról azt, hogy hol és mikor illuminálták – bár alkotója, Francesco Castello Itallico de Mediolano több helyen szignálta – csak akkor lehetett pontosabban megmondani, amikor felfedezték az illuminálás hasonló voltát az enyingi és bakonoki Török-család 1481-ben kiadott címeres levelén láthatóval.²⁸ Később Radocsay Dénes még egy párhuzamot fedezett fel, Mátyás király adománylevelét lindvai Bánffy Miklós számára, szintén 1481-ből.²⁹ Ez az utóbbi különleges darab, mert egyelőre nem ismerünk még egy olyan adománylevelet, amely ehhez hasonlóan díszes volna. Kisebb vagyona kerülhetett az előállítására, és a beruházásnak valami különös oka lehetett. Mindkét oklevél Budán kelt, s festőjük kétségkívül azonos a Kálmáncsehi Domonkos híres breviáriumaéval. A címeres nemeslevelek ekként lettek a művészettörténeti narratíva szereplői. Egyértelmű írásos források nem lévén, csak révükön kerülhetett Francesco Castello Budára. Meg persze a műhelye is.

A „műhely” ekkoriban kulcsfogalom volt a művészettörténet-írásban, és a budai miniatorműhely feltérképezése magától értetődő cél volt. Sokáig az volt a kíváncsi, hogy minél több kezlet lehessen elkülöníteni egymástól. Azóta ez a trend megfordult, a „műhely” általában erősen vitatott fogalom lett, és a stíluskritikai szinusz-görbe most épp az ellenkező irányba halad. A művészettörténeti furor egyelőre irgalmatlanul pusztítja a főmestereket és a segédeiket, és amit tud, összevon. Olykor nyilván azt is, amit szemmel láthatóan nem kéne.

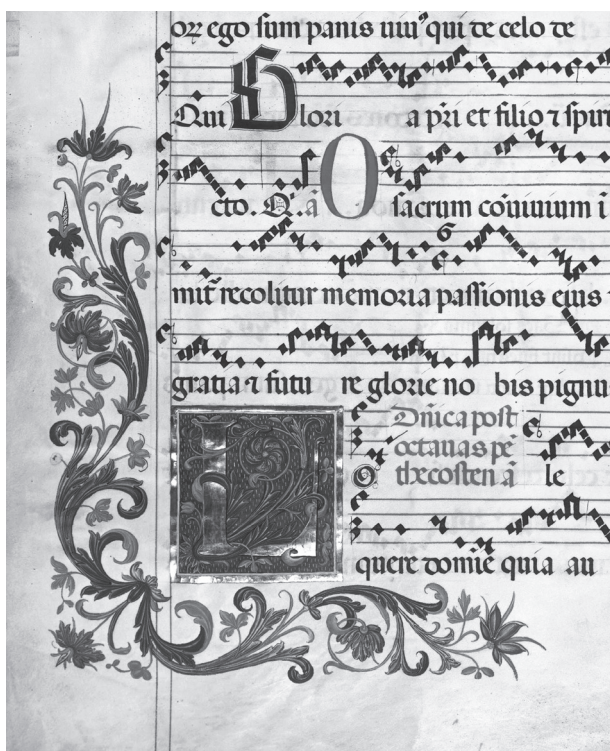
Címeres nemeslevelek magával a Corvina Könyvtárral kapcsolatban is felbukkantak. A könyvtár utolsó éveiben a kódexekben jelentős szerepet vitt az ún. Cassianus-mester, akinek azonosításával ezúttal nem foglalkozom. Egészen jól datálható a működése, mert az általa dekorált kódexekben jól

fogható az uralkodóváltás: a képi dekorációt Mátyás idejében kezdték meg, mert mindenütt megjelentek az uralkodói titulátúra címerei, valamint Mátyás emblémái (Beatrix emblémái nem), és a képi elemek között a Mátyást megnevező, rövid szövegek. Ugyanakkor ezeket rendre átfestették: megjelent a holló fölött a Jagelló-sas, az M betűt W-re javították, sőt, vannak olyan lapok is, ahol a teljes tervezés során már Ulászlóra szabták a dekorációt. Ilyen épp a szükségnévadó corvina, a Cassianus-kódex, és ilyen az Aristotelés-ősnymtatvány is.³⁰ Nehéz volna elképzelni, hogy a sokfelől összekevert kódexekbe másutt, mint a budai udvarban került volna bele a festett dekoráció. Hoffmann Edith ismerte fel, hogy Bakócz Tamás címerbővítő oklevelét a Cassianus-mester festette.³¹ Ez jól mutatja, hogy az udvar magas rangú tisztségviselői megbízásaikkal fordulhattak ahhoz mesterhez, aki egyébként a király számára dolgozott. A dilemmát ebben az esetben az okozza, hogy Bakócz Tamás armálisa Bécsben kelt 1489. január 6-án. Hogyan állunk akkor a lokalizálással? A király csak 1488-ban tartózkodott huzamosan Bécsben, s 1489 márciusában indult vissza Budára, ahonnan csak 1490 februárjára ért vissza megint Bécsbe.³² A Cassianus- és az Aristotelés-corvinát a miniatör azonban biztosan Budán illuminálta, mert a Mátyás király számára elkezdett munkát már utódja, II. Ulászló számára fejezte be, 1490. július 15. után.

A Jagelló-kori címeres nemeslevelek jóval komolyabb szerepet játszanak már egy ideje a művészettörténet-írásban. A már sokszor emlegetett Radocsay Dénes volt, aki a lehető legteljesebb anyag ismeretében megkísérelte az armálisok miniatúráinak stílusfejlődését feltárni. Így gyűjtötte össze például a Csicsery-armális mesterének életművét.³³ Sajnos pont a névadó armális erősen sérült, a többi valamivel épebb. Gersei Pető Jánosé is megsérült, de annak lapszáldíszé épen megmaradt. Enyingi Török Imréé is félig leromlott állapotban van; a legépebb a brassói bírósé, Johannes Schyrmeré (3. kép). Utóbbi három 1507-ben keletkezett, és mindhárom Budán adták ki. Ugyancsak Budán adták ki Fáncsi Imre armálisát is, amelyet szintén lapszáldísz kísért; ez 1511-ben kelt.³⁴ Radocsay persze a stíluskört azokra is kiterjesztette, amelyeken a címerábrán kívül nincs más képi elem; így az 1505-ben Budán keletkezett Csicsery-armálison sincs, és az egyik utolsón, a Cseh család armálisán sincs, amelyet 1514. november 30-án adott ki Budán II. Ulászló király. Radocsay felismerte azt is, hogy az Esztergomban őrzött, töredékes psalteriumot ugyanez a kéz festette ki,³⁵ s ehhez csatolta utóbb a kutatás a Pozsonyban őrzött Antiphonale Budapestre került töredékeit (4. kép).³⁶ A két kódex provenienciája

3. Schyrmer János brassói bíró címeres nemeslevele.
II. Ulászló, Buda, 1507. január 16.
(Egykor Kolozsvár, Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltára)

4. Szuhodoli János deák címeres nemeslevele.
II. Lajos, Buda, 1516. december 16. (MNL OL DL. 68740)

kissé zavaros, eredeti használati helyük sem egyértelmű, de a címeres nemeslevelek Budán keltek, s nem tűnik életszerűnek, hogy ez a sokféle adományos ne Budán minálta volna a nemeslevelét. A pozsonyi kutatás szívesen látta volna a két kódex mesterét bécsi illetőségűnek, és az Antiphonale egyik ívfüzetében végigfutó gótikus szelídít össze is kapcsolták Ulrich Schreier egyre terebélyesedő életművével.³⁷ Az antikizáló lapszélek tűnnek relatíve a régebbieknek, mivel olyan helyekre kerültek, amelyekre eredetileg is iníciálét szántak, a gótikus lapszelídítések viszont csupán egyetlen ívfüzetben fordulnak elő, mindig a lapok színén (recto).³⁸ Eva Veselovská 2016-ban az Antiphonalehoz tartozó újabb lapokat azonosított. Talált belőlük Nagyszombatban, Pozsonyban, a Slovenské národné múzeum archívumában, valamint harmincnyolc lapot Bécsben, az Österreichische Nationalbibliothek különböző régi könyveinek kötéseként.³⁹

A dinamikus alakuló történet nemrég még újabb fordulatot vett: Szoliva Gábor tavaly publikálta a töredékeit egy harmadik kódexnek, amely ugyanebből a műhelyből való.⁴⁰ Ez az együttes Zágrábban bukkant fel. Ráadásul ferences eredetűként határozható meg, ami a megrendelői, a használói kört a szerzetesrendek felé tágitja ki. Maga az őrző kötet is izgalmas, egy 18. században a zágrábi székesegyház számára készült, archaizáló írású kóruskönyv. Korábban is van példa Zágrábban barokk kori archaizálásra: a 17. század közepén a székesegyház nyugati kapujához lemásolták a jáki templom román kori kapuépítményét. Ezt a székesegyház gótizáló újjáépítése a 19. század végén eltüntette, a szobrok azonban fennmaradtak.⁴¹

A másik Jagelló-kori armális-csoport, amelyet kódexekhez kapcsolni lehet és érdemes, az ún. Bakócz-monogramista oeuvre-je. Ez is az ezerkilencszázhuszas évek elején állt össze életművé, Hoffmann Edith, illetve Wolf Rózsi kutatásai nyomán.⁴² Balogh Jolán is, Radocsay Dénes is hozzátett újabb emlékeket, és az akkori tudományos trendnek megfelelően igyekeztek minél precízebben elkülöníteni egymástól a különböző kezeket, a főmestert és segédeit.⁴³ Csak a kötelező gyakorlatként sorolom, hogy két nagy liturgikus kódex kapcsolódik ide, a Bakócz Graduale Esztergomban és az Erdődy Missale Zágrábban. Utóbbival kapcsolatban nincsenek proveniencia-problémák; a kódexet György topuszkói apát kezdte el díszíttetni, halála után hosszú ideig befejezetlen volt, majd 1510 után Bakócz Tamás egyik unokaöccse teljessé tette.⁴⁴ A Graduale miniatúráinak mesterkérdésével, provenenciájával sokat foglalkozott a magyar és a horvát kutatás. Szendrei Janka évtizedekkel ezelőtt jó érvekkel egyértelműen Esztergomot jelölte

5. Bakócz Graduale, 1514–1525 körül.
(Esztergom, Főszékesegyházi Könyvtár, MS I. 1a, f. 7r)

meg célállomásként,⁴⁵ de most a liturgikus, illetve a zenei anyagban zavarba ejtően sok zágrábi vonást sikerült kimutatni.⁴⁶ Mindez azonban nem változtatja meg a Graduale alapvetően esztergomi rítusú liturgikus szerkezetét. Körmendy Kinga szerint – aki rekonstruálta a befejezetlen kódex útját – az alapp probléma továbbra is annak meghatározása, hogy mi volt a célja a megrendelőnek.⁴⁷ Az illuminálás egyetlen lendülettel kezdődött majd maradt abba; plauzibilis feltételezés, hogy Bakócz halála a befejezetlenség oka. Húsz évvel ezelőtt felbukkant egy harmadik liturgikus kódex töredéke is, ezt Tolnai Máté pannonthalmi főapát csináltatta ugyanabban a műhelyben.⁴⁸ Bármennyire hihetetlen is, ebből a hatalmas kódexből egyelőre nem került elő újabb fragmentum.

A Bakócz-monogramista 1514 és 1524 közötti időből származó, ránk maradt címeres nemeslevelei önmagukban is könyvfestészeti problémákat vetnek fel. Van úgy, hogy az armális attribúciója kerekedik ki a kódexek felől nézve. A Graduale első kötete befejezetlen, vannak benne jócskán olyan iniciálék, szeldíszek, amelyeknek csak az előrajza készült el. Pöstyéni Gergely és Sáfár Tamás címeres nemeslevelét eredetiben Radocsay nem ismerte, mert akkor még lappangott, s csak jóval később került elő Pannonthalmán. Az oklevél címer-minia-

6. Antiphonale töredéke, 1507–1511 körül.
(Pozsony, Archiv mesta Bratislavy, EC Lad 6. f. 135v)

túrája mellett rajzolt lapszeldísz látható, amely tökéletesen passzol a Graduale befejezetlenül maradt szeldísz-előrajzaihoz. Nem hiszem, hogy befejezetlenül maradt volna, a megrendelők döntöttek így.⁴⁹ Ott van továbbá az előképek problémája. A kolozsvári Zalczer Lőrinc armálisának – az emlékanyagban társtalan – keretkompozícióján félreérthetetlenül felismerhető a korabeli nyomtatott könyvek hatása.⁵⁰ A motivikus egyezések is gyakoriak. A Szuhodoli János deák, Brandenburgi György örgróf familiárisa számára kiadott címereslevél (1516) szeldíszének vázamotoívumai és virágos indái a Bakócz Gradualében is fellelhetők (5–6. kép).⁵¹

Végül itt is felvetődik a lokalizálás kérdése. Buda körül forog minden, azt már láthattuk. Az armálisok legszebbike, szerdahelyi Imreffy Mihá-

lyé azonban nem Budán kelt, hanem Pozsonyban.⁵² 1523. november 11-én ugyanis a királyi pár Pozsonyban tartózkodott, hazatérőben Bécsújhelyről, ahol a török ellenes szövetségről tárgyaltak Habsburg Ferdinánd főherceggel, a pápa, a császár és a lengyel király követeivel. Tommaso de Vio legátus is részt vett a királytalálkozón, ő képviselte a pápát.⁵³ A sorban előző magyar armális, Petrecz Pálé itt is kelt, Wienerneustadtban, 1523. október 21-én (7. kép).⁵⁴ A két armalist nemcsak miniatúrája köti össze, hanem írásának típusa is. Az általánosítható kérdés az, hogy vajon hol készült el a privilegiális, függőpecséttel ellátott oklevél, a kiadás helyén, vagy pedig csak a parancs kelt ekkor, és Budára visszatérve állították ki magát a privilégiumot. Ez nem elsősorban művészettörténeti kérdés, de a mi szempontunkból fölöttébb érdekes. Végül itt kell felvetnünk azt is, hogy vajon mindig elkészült-e a kifestése az armálisoknak. Olyan középkori eredetit ma nem ismerünk, amelyik ne volna kifestve. A későbbi korokból azonban – például Báthory István idejéből – jócskán vannak olyan címeres nemeslevelek, amelyeknek soha nem készült el a festett dekorációja. Pecsét, uralkodói aláírás került rá, a címerkép helye viszont üresen maradt, hiába lelkesedik maga a szöveg a festő kiváló tehetsége okán.⁵⁵

A Jagelló-kor végére érve, térjünk vissza kiindulópontunkhoz, Tommaso de Vio legátus okleveléhez. Látható a drámai különbség a korszak budai címeresleveleihez képest. Pedig valójában nincs ellentmondás: másképp kellett kinézzen egy pápai legátusi privilégium és másként egy magyar címeres nemeslevél. Még ha mindkettőt Budán adták is ki, nagyjából ugyanabban az időben. Mindegyik a maga műfajában leli meg a helyét. Az armálisok esetében azonban fontos hangsúlyozni azt, hogy

7. Petrecz Pál, Jagelló Anna főhercegné kamarásának címeres nemeslevele. II. Lajos, Bécsújhely, 1523. október 21. (Budapest, MNL OL, DL. 23845)

II. Lajos korában immár önálló művészeti műfaj darabjaiként tekinthetünk rájuk, amely a Jagelló-kor végére tömegében antikizáló karaktert kapott.⁵⁶ Bár továbbra is fennáll, hogy a művészettörténet-írás miniatúrafestészeti, illetve kodikológiai segédletként kezelje őket, mindenképp önálló műfajként kell számolnia velük, legalább az önálló Magyar Királyság utolsó évtizedeiben.

JEGYZETEK

1 *Confirmatio Legati S. Pontificis super statutionibus Confraternitatis Pestiensis sub pallio Beatae Virginis Mariae*. Buda, 1524. április 24. Eredetije az esztergomi Prímási Levéltárban van: Archivum Ecclesiasticum Vetus, No. 81. (Magyar Nemzeti Levéltár, Országos Levéltár [a továbbiakban MNL OL], DF 249068.) – Köszönöm C. Tóth Norbertnek, hogy az oklevélre felhívta a figyelmem és helyszíni vizsgálatában is segített. – Hegedűs Andrásnak, a Prímási Levéltár igazgatójának is szeretnék köszönetet mondani, hogy a vizsgálatot lehetővé tette, valamint azért, hogy rendelkezésünkre bocsátotta a címlap fotóját.

2 Összesen nyolc folio, vastag, természetes színű pergamenborítóban; laponként 395 × 294 mm.

3 C. Tóth Norbert: Magyarország késő középkori főpapi archontológiája. Érsekek, püspökök, illetve segédpüspökeik, vikáriusai és jövedelemkezelőik az 1440-es

évektől 1526-ig. (A Győri Egyházmegyei Levéltár Kiadványai. Források, feldolgozások, 27.) Győr 2017, 106.

4 *Nemes Gábor*: Brevia Clementina. VII. Kelemen pápa magyar vonatkozású brévei (1523–1526). Budapest–Győr–Róma 2015, 6–10. (7–8. sz.); *Nemes Gábor*: Pápai követek a Mohács előtti Magyarországon. Századok CL. 2016, 369–385.

5 *Nemes Gábor*: Pápai követek... i. m. (4. j.) 373.

6 MNL OL, DL 22728. Buda, 1515. november 6. Ezen az oklevélen maradt fenn egyébként Bakócz Tamás all'antica pontifikális függőpecsétje. *Balogh Jolán*: Az esztergomi Bakócz-kápolna. Budapest 1955, 3. kép

7 MNL OL, DF 218183. Pozsony, 1523. december 4.; DL 50506. Buda, 1524. március 11.

8 *Nemes Gábor*: Pápai követek... i. m. (4. j.) 374–376.

9 MNL OL, DL 47599. Buda, 1525. március 9.

- 10 C. Tóth Norbert: Magyarország késő középkori főpapi archontológiája... i. m. (3. j.) 29–31.
- 11 MNL OL, DF 274681. Esztergom, 1514. január 11.
- 12 MNL OL, DL 22728. Buda, 1515. november 6.
- 13 C. Tóth Norbert: Magyarország késő középkori főpapi archontológiája... i. m. (3. j.) 118–119.
- 14 MNL OL., DL 22531. Buda, 1500. március 8.
- 15 Thomas Frenz: Littera Sancti Petri. Zur Schrift der neuzeitlichen Papsturkunden 1550–1878. Archiv für Diplomatik. Schriftgeschichte, Siegel- und Wappenkunde XXIV. 1978, 443–515; Jakó Zsigmond – Radu Manolescu: A latin írás története. Budapest 1987, 184. L. erre még példát: A katolikus Budapest I–II. Szerk. Beke Margit. Budapest 2015, I., 4. kép.
- 16 Balogh Jolán: Az esztergomi Bakócz-kápolna. Budapest 1955; Horler Miklós: A Bakócz-kápolna az esztergomi főszékesegyházban. Budapest 1987; Tóth Sándor: Az esztergomi Bakócz-kápolna történelmi helye. Ars Hungarica XVIII. 1990, 207–228.
- 17 Dénes Radocsay: Gotische Wappenbilder auf ungarischen Adelsbriefen. Acta Historiae Artium V. 1958, 317–358; Dénes Radocsay: Gotische Wappenbilder auf ungarischen Adelsbriefen, II. Acta Historiae Artium X. 1964, 57–68; Dénes Radocsay: Renaissance letters patent granting armorial bearings in Hungary, I. Acta Historiae Artium XI. 1965, 241–264; Dénes Radocsay: Renaissance letters patent granting armorial bearings in Hungary, II. Acta Historiae Artium XII. 1966, 71–92; Radocsay Dénes: Az utolsó budai miniátorok. In: Reneszánsz és barokk. Művészettörténeti tanulmányok. Szerk. Galavics Géza. Budapest 1975, 137–152.
- 18 Dénes Radocsay: Über einige illuminierte Urkunden. Acta Historiae Artium XVII. 1971, 31–61.
- 19 Balogh Jolán: Az erdélyi renaissance, I. Kolozsvár 1943, 191., 246. kép
- 20 Renesancia. (Dejiny Slovenského výtvarného umenia, [3.]) Ed. Zuzana Ludiková. Slovenská národná galéria, Bratislava 2009, 21 (I.2.12.) (Zuzana Ludiková)
- 21 Dénes Radocsay: Illuminierte Renaissance-Urkunden. Acta Historiae Artium XIII. 1967, 218; Dénes Radocsay: Über einige illuminierte... i. m. (18. j.) 58; Renesancia i. m. (20. j.) 21 (I.2.13.)
- 22 MNL OL, DL 38707. Dénes Radocsay: Über einige... i. m. (18. j.) 48, 59., 22. kép
- 23 Pannonhalma, Bencés Főapátsági Levéltár, Capsarium 1133. Pannonia regia. Művészet a Dunántúlon, 1000–1541. Szerk. Mikó Árpád – Takács Imre. Magyar Nemzeti Galéria, Budapest 1994, 468. (IX-48. sz.) (Csóka J. Gáspár – Mikó Árpád)
- 24 Pannonhalma, Bencés Főapátsági Levéltár, Capsa LIV. F. f. (No. curr. 1258). Pannonia regia... i. m. (23. j.) 472. (IX-53. sz.) (Csóka J. Gáspár – Mikó Árpád)
- 25 Mikó Árpád: Nagylucsei Orbán psalteriuma. In: Három kódex. Az Országos Széchényi Könyvtár millenniumi kiállítása. Szerk. Karsay Orsolya – Földesi Ferenc. Budapest 2000, 121–139., 60–83. kép.
- 26 MNL OL, DL 103844. Dénes Radocsay: Gotische Wappenbilder... i. m. (17. j.) 358.
- 27 MNL OL, DL 19345, DL 25275. Dénes Radocsay: Illuminierte Renaissance-Urkunden... i. m. (21. j.) 218., 7. kép; Dénes Radocsay: Über einige... i. m. (18. j.) 40., 10. kép.
- 28 Hoffmann Edith: Franciscus de Castello Ithallico de Mediolano és szerepe a budai könyvfestő műhelyben. Magyar Művészet IX. 1933, 42–48.
- 29 Dénes Radocsay: Gotische Wappenbilder... i. m. (17. j.) 66–68.
- 30 Mikó Árpád: A Bibliotheca Corvina és II. Ulászló. In: Testimonio litterarum. Tanulmányok Jakó Zsigmond tiszteletére. Szerk. Dáné Veronka – Lupescuné Makó Mária – Sipos Gábor. Kolozsvár 2016, 269–278.
- 31 Hoffmann Edith: Régi magyar bibliofilek. Budapest 1929 (Új kiadása Wehli Tünde előszavával és új jegyzetével: Budapest 1992), 91–92.
- 32 Horváth Richárd: Itineraria regis Matthiae Corvini et reginae Beatricis de Aragonia (1458–[1476]–1490). Budapest 2011, 125–131., 136–137.
- 33 Dénes Radocsay: Renaissance letters... I. i. m. (17. j.) 250–254.
- 34 Mikó Árpád: Fánecsy Imre armálisa (1511) és két Budán illuminált, kottás díszkódex. Ars Hungarica XXXIX. 2013, 163–173.
- 35 Dénes Radocsay: Renaissance letters... I. i. m. (17. j.) 252.
- 36 Pannonia regia... i. m. (23. j.) 426–428. (IX-11. sz. [Mikó Árpád – Rozsondai Marianne] és IX-12. sz. [Mikó Árpád])
- 37 Dušan Buran: Bratislavská kapitula a Univerzita Istropolitana na prahu novoveku. In: Ivan Rusina a kolektív: Renesancia. Umenie medzi neskorou gotiku a barokom. (Dejiny Slovenského výtvarného umenia, [3.]) Bratislava 2009, 14.
- 38 Néhány lapját kiállította Zuzana Ludiková a szlovák reneszánsz kiállításon: Renesancia i. m. (20. j.) 26–27. (I.3.17–3.19. sz.)
- 39 Eva Veselovská: Po stopách Budínskeho/ Bratislavského Anifonára III. Musicologica Slovaca 7 (33) 2016, 222–243. Lauf Juditnak szeretném ezúton is megköszönni, hogy a cikkekre felhívta a figyelmem.
- 40 Szoliva Gábor: „... secundum modum Ecclesiae Zagrabiensis” Egy középkori psalterium metamorfózisa. In: MONOKgraphia. Tanulmányok Monok István 60. születésnapjára. Szerk. Nyerges Judit – Verók Attila – Zvara Edina. [Budapest] 2016, 673–679.
- 41 Riznica zagrebačke katedrale. Ured. Zdenka Munk. Zagreb 1987², 49, 58. (Kat. 29S)
- 42 Wolf Rózsi: II. Lajos egy ismeretlen olasz címerfestője. Magyar Művészet IV. 1928, 697–708; Hoffmann Edith: Régi magyar bibliofilek... i. m. (31. j.) 180–182.
- 43 Dénes Radocsay: Renaissance letters... I. i. m. (17. j.) 260–262; Balogh Jolán: Giulio Clovio Magyarországon. A schallaburgi-budavári reneszánsz kiállítás (1982–1983) tanulságai. Művészettörténeti Értesítő XXXII. 1983, 129–142.
- 44 Milan Pelc: Renesansa. (Povijest umjetnosti u Hrvatskoj) Zagreb 2007, 547.
- 45 Graduale Strigoniense, I–II. Kiad. Szendrei Janka. (Musicalia Danubiana, 12.) Budapest 1993; Pannonia Regia... i. m. (23. j.) 428–433. (IX-13. sz.) (Mikó Árpád)
- 46 Kovács Andrea: Graduale Strigoniense? Rítusidegen elemek a Bakócz-graduáléban. Magyar Zene LV. 2017, 121–138. Király Péternek köszönöm, hogy a cikkekre felhívta a figyelmem, Kovács Andreának pedig azt, hogy gyorsan eljuttatta hozzám a tanulmányát.

47 L. Körmendy Kinga: A Bakócz-graduale lehetséges megrendelője és possessorai. Magyar Könyvszemle CXXV. 2009, 212–220. Körmendy Kinga jelenleg az esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár középkori kéziratának szakkatalógusán dolgozik – többekkel együtt –, ez lesz az első korszerű katalógusa ennek a rendkívül jelentős gyűjteménynek. Esztergomban 2017. szeptember 22-én tartott előadásában – Hol és mikor énekeltek a Bakócz Gradualéból? – ismét részletesen elemezte a Graduale problémáit. Szeretném itt is megköszönni Körmendy Kingának, hogy előadásának szövegét – ami nyomtatásban is meg fog jelenni – rendelkezésemre bocsátotta, valamint hogy írásom barátilag elolvasta és kommentálta.

48 Pannonhalma, Főapátsági Könyvtár, Fragmentumgyűjtemény. Paradisum plantavit. Bencés monostorok a középkori Magyarországon. Szerk. Takács Imre. Pannonhalma 2001, 212–214. (IV.26. sz.) (Wehli Tünde); Habsburg Mária, Mohács özvegye. A királyné és udvara 1521–1531. Szerk. Réthelyi Orsolya – F. Romhányi Beatrix – Spekner Enikő – Végh András. Budapest 2005, 180 (III-10. sz.) (Mikó Árpád); Mátyás király öröksége. Késő reneszánsz művészet Magyarországon (16–17. század). I–II. Szerk. Mikó Árpád – Verő Mária. Budapest 2008, I., 75 (I-14. sz.) (Mikó Árpád)

49 Pannonhalma, bencés Főapátság levéltára, az Erdődy család vépi levéltára, fasc. 76, n. 4094. (DF 261972) Dénes Radocsay: Renaissance letters... II. i. m. (17. j.) 86; Mons sacer 996–1996. Pannonhalma 1000 éve. Szerk. Takács Imre. I–III. Pannonhalma 1996, III., 253–254. (E.12.

sz.) (Szovák Kornél – Mikó Árpád); Habsburg Mária... i. m. (48. j.) 182. (III-13. sz.) (Mikó Árpád)

50 MNL OL DL 24119. Balogh Jolán: Az erdélyi renaissance, I. Kolozsvár 1943, 134, 321; Habsburg Mária... i. m. (48. j.) 182–183. (III-14.) (Érszegi Géza – Mikó Árpád)

51 MNL OL, DL 68740. Habsburg Mária... i. m. (48. j.) 181. (III-11. sz.) (Érszegi Géza – Mikó Árpád)

52 MNL OL, DL. 93845. Dénes Radocsay: Renaissance letters... II. i. m. (17. j.) 88; Pannonia regia... i. m. (23. j.) 477–479. (IX-59. sz.) (Érszegi Géza – Mikó Árpád); Habsburg Mária... i. m. (48. j.) 165–166. (II-9. sz.) (Érszegi Géza – Mikó Árpád)

53 Nemes Gábor: Pápai követek... i. m. (4. j.) 371–372.

54 MNL OL, DL. 23845. Dénes Radocsay: Renaissance letters... II. i. m. (17. j.) 88; Habsburg Mária... i. m. (48. j.) 207–208. (V-6. sz.) (Érszegi Géza – Mikó Árpád)

55 Mikó Árpád: Az erdélyi késő reneszánsz festészet kutatásának problémái. Adalékok Gyulafehérvári Pál deák (+1635) műveihez. In: Bethlen Erdélye, Erdély Bethlene. A Bethlen Gábor trónra lépésének 400. évfordulóján rendezett konferencia tanulmányai. Szerk. Dáné Veronka – Horn Ildikó – Lupescu Makó Mária – Oborni Teréz – Rüszt-Fogarasi Enikő – Sipos Gábor. Kolozsvár 2014, 647–654.

56 Mikó Árpád: II. Lajos király címereslevelei. Egy speciális heraldikai reprezentációs forma művészettörténeti kérdései a késői Jagelló-korban Magyarországon. In: Habsburg Mária... i. m. (48. j.) 73–85.

ILLUMINED DIPLOMAS AND MANUSCRIPTS IN LATE MEDIEVAL HUNGARY. DILEMMAS OF THE ART HISTORIAN

In 1523 the papal legate Tommaso de Vio corroborated the statutes of the Pest Confraternity of the Virgin. The large booklet-shape diploma is representatively executed: the first page carries floral ornamentation in addition to the text. The decoration and the *titulus* starting the textual part, however, are archaizing, in line with the practice of the papal chancery, instead of adopting the then widely popular modern all'antica decoration. The style of the embellishment of a diploma depended on the type of the diploma.

Hungarian art historiography has long been resorting to letters patent of nobility in its efforts to date and define the place of origin of the manuscripts from the time of King Matthias and the Jagiello age. That was how the manuscripts of provost of Székesfehérvár Domokos Kálmáncsehi – including the activity of the master of the Breviary Francesco Castello (OSzK, Cod. Lat. 446) – could be located to Buda, and three ornamental manuscripts with music (OSzK, A24; Bratislava, Archív mesta, EC Lad. 6; Zagreb, MR 2) could be proven to have ties to Buda in the early 16th century. The Bakócz Gradual (Eszter-

gom, MS I. 1a.), the Erdődy Missal (Zagreb, RK 354) and the Gradual of Máté Tolnai (Pannonhalma, Caps LIV. F f.) as well as the overwhelming majority of letters patent issued in Buda between 1514 and 1525 were illuminated by the so-called Bakócz monogrammist. The letters granting nobility and armorial bearings in the Jagiello age are not merely props for art history but also constitute a separate diplomatic genre.

Mikó Árpád, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Művészettörténeti Intézet / Research Centre for the Humanities Hungarian Academy of Sciences, Institute of Art History, H-1097 Budapest, Tóth Kálmán utca 4., miko.arpad@gmail.com

Kulcsszavak: Tommaso de Vio bíboros, pápai legátus, Bakócz Tamás, Pest, Szűz Mária konfraternitás, heraldika, címeres nemeslevél / *Keywords:* Tommaso de Vio cardinal, papal legate, Tamás Bakócz, confraternity of the Virgin, heraldry, letter granting nobility and armorial bearings

